

В. Г. Сарбей (Київ)

Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи

Микола Іванович Зібер народився 1844 р. на Кримському півострові у місті Судаку Таврійської губернії в родині німецького колоніста, переселенця із Швейцарії, який узяв за дружину українку. «Хімік Іван Зібер» — так підписував Миколин батько адресовані «Таврическим губернским ведомостям» кореспонденції про розроблені ним самим засоби і методи охорони виноградників від шкідників¹. Один з перших біографів М. Зібера, академік Української академії наук М. Слабченко зазначав, що від батька Микола успадкував ретельність і охайність у праці, а від матері — потяг до всього українського, незламність характеру і спостережливість². Спочатку він навчався у Ялтинській, а згодом у Сімферопольській гімназіях. У списку гімназистів, які одержали похвальні грамоти «за відмінні успіхи при такій же поведінці», значився і М. Зібер³.

З 1864 р. М. Зібер продовжив навчання вже як студент юридичного факультету Київського університету, який і закінчив 1867 р. Проте його захопили не правничі навчальні дисципліни, а економічні — політекономія та статистика. І цим він завдячував блискучому викладанню їх професором М. Бунге — киянином від народження, також вихованцем Київського університету, в якому з кінця 50-х до кінця 70-х років XIX ст. не раз обирався ректором, а у 80 — 90-х роках служив царським урядовцем у Петербурзі на посадах міністра фінансів і голови кабінету міністрів⁴. У наукових працях М. Бунге, написаних у київський період його життя, простежується ліберальний підхід до розвитку народного господарства України, тобто без цілковитого підпорядкування економіці Російської імперії⁵. Друковані підручники М. Бунге з теорії кредиту, статистики, основ політекономії добре прислужилися студентам Київського університету. Їх автор вважав конкуренцію основою капіталістичного способу виробництва, виступав проти обмеження приватної власності, переконував, що лише вільний розвиток промисловості і торгівлі забезпечує розквіт творчих сил суспільства. М. Бунге популяризував твори класиків світової політекономії А. Сміта і Д. Рікардо, які доводили, що без індивідуальної ініціативи не може бути розвитку продуктивних сил⁶.

М. Бунге відіграв вирішальну роль в особистій долі М. Зібера, його службовій кар'єрі, формуванні наукових інтересів, їх напрямів і змісту. Оскільки у рік закінчення М. Зібром університету на кафедрі політекономії вільного місця не виявилось, М. Бунге умовив свого улюбленця тимчасово зайняти посаду мирового посередника в одному з повітів Волинської губернії, а через вісім місяців відкликав його до університету, виклопотавши стипендію для підготовки вченого-фахівця з політекономії⁷.

Від свого вчителя М. Зібер перейняв пронесений ним через усе науково-творче життя інтерес до класичної англійської політекономії, зокрема в особі її представника Рікардо. Аналізу праць останнього М. Зібер присвятив свою магістерську дисертацію (1871 р.). На сторінках «Університетских известий» він опублікував свій науково прокоментований переклад книги Д. Рікардо «Основи політичної економії», біографічний нарис «Життя і праці Давида Рікардо». У 80-х роках у Петербурзі вийшов у світ ґрунтовний том творів Д. Рікардо у перекладі М. Зібера і фундаментальна монографія останнього «Давид Рікардо і Карл Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях».

Поєднання імен Д. Рікардо і К. Маркса було не випадковим у дослідницьких пошуках М. Зібера. Саме у такому порівнянні він із самого

початку своєї наукової кар'єри, керуючись настановами М. Бунге, вивчав і розвивав політичну економію. Знаменно, що й на магістерському екзамені М. Бунге запропонував комісії заслухати виклад М. Зіберам теорії К. Маркса. І, як засвідчив у мемуарах один з екзаменаторів професор О. Романович-Славатинський, блискучою відповіддю учень повністю виправдав сподівання свого вчителя⁸.

Критично проаналізований матеріал «Капіталу» К. Маркса М. Зібер залучив і до своєї магістерської дисертації «Теорія цінності і капіталу Рікардо з деякими з пізніших доповнень і роз'яснень». Надрукувавши її 1871 р. у київських «Университетских известиях», він тоді ж успішно її захистив. Незабаром з її змістом ознайомився сам К. Маркс, ім'я якого кілька разів згадувалось у надрукованій у тих же «Университетских известиях» рецензії офіційного опонента — професора Г. Цехановецького — також учня М. Бунге і вчителя М. Зібера. Цей рецензент першим поставив у заслугу М. Зібера ґрунтовний аналіз економічного вчення як Д. Рікардо, так і К. Маркса⁹.

Г. Цехановецький також відіграв певну роль у формуванні економічних поглядів М. Зібера, дещо урівноваживши апологетичні впливи на нього з боку М. Бунге щодо оцінки капіталістичних виробничих відносин. Г. Цехановецький звернув увагу на те, що водночас із розвитком промисловості та нагромадженням капіталу зростає «вражаючий контраст багатства і бідності, особливо у великих містах» і закликав відшукувати засоби, щоб змінити «цей ненормальний порядок речей». Він критикував сучасну йому політичну економію, яка «стала на бік сильних світу цього, на бік капіталу проти праці (робітника), освятивши існуючий лад зі всіма його неправдами, що їх заповідала історія»¹⁰. Пізніше й сам М. Зібер, уже побувавши за кордоном і наочно побачивши як позитивне, так і негативне у капіталістичному способі життя, публічно заявив на сторінках прогресивної російської періодичної преси, що «... говорити про економічну свободу голодних людей є найгірший, злісний і софістичний глум, на який здатний лише ворог роду людського»¹¹.

Основні положення сучасної йому економічної науки, в тому числі вчення про капіталістичну економіку та закономірності її розвитку, М. Зібер засвоїв від обох своїх шанованих педагогів. Ці впливи виразно простежуються в усіх його працях з економічної проблематики. Повністю ігноруючи політичні постулати К. Маркса, М. Зібер засвоював і його економічне вчення так само критично, як і теорії інших учених-економістів: одні положення сприймав, гаряче підтримував та захищав від нападок опонентів, інші сам відкидав і критикував. Саме тому вклад Зібера у розвиток економічної науки, у розуміння закономірностей реальних економічних процесів, у пошуки людством ідеалів соціальної справедливості, нарешті, в українській національно-визвольній змаганні значний і вагомий.

Слід рішуче і назавжди відмовитись від стереотипного образу видатного українського вченого і громадського діяча М. Зібера, який багато років заповзятливо намагалися створити у радянських людей ідеологічні провідники комуністично-тоталітарного режиму. Внаслідок огульно-критичних, штучно-упереджених ідеологічних кампаній проти «українського буржуазного націоналізму», проведених на рубежі 20 — 30-х років, увесь творчий друкований доробок українських учених (у тому числі академіків М. Грушевського, М. Слабченка) про життя та діяльність М. Зібера понижили, і лише окремі примірники їхніх друкованих праць збереглися у спецохоронних приміщеннях великих наукових бібліотек. Пізніше все друковане за радянських часів про М. Зібера виходило в світ без українських сторінок його біографії, найбільше пов'язаних з його практичною громадською діяльністю, а сам він зображувався таким собі суто російським і взагалі відірваним від життя теоретиком на зразок тодішніх «катедер-соціалістичних» професорів.

Загрозу самому існуванню ефесерівської імперії її охоронці вбачали в аргументованих спробах українських учених 20-х років ХХ ст. писати про М. Зібера, його сучасників і однодумців — М. Драгоманова, С. Подолинсь-

кого, М. Павлика, І. Франка та інших — як про творців і поширювачів оригінальних теорій «українського марксизму», «українського соціалізму»¹². Авторів таких тлумачень затаврували як вульгаризаторів наукового соціалізму. А після схвалених ЦК КПРС «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 — 1954 рр.)» в одній з виданих у Москві історико-економічних праць в окремому розділі, присвяченому М. Зіберу, вони прямо звинувачувалися в намаганні проголосити саме його родоначальником українського марксизму, кваліфікуючи це як контрреволюційну спробу протиставлення України Радянському Союзу, як обгрунтування націоналістичної політики відриву України від Радянського Союзу та реставрації капіталізму¹³.

Приводом же віднесення М. Зібера до правовірних марксистів послужило висловлювання К. Маркса про одну з його праць, хоч останній сам часом відмежовувався від багатьох своїх надто ортодоксальних послідовників, заявляючи, що на їх тлі він себе не почуває марксистом¹⁴. Як правило, будь-яка друкована згадка про М. Зібера супроводжувалася в радянській історіографії вирваною з контексту авторської післямови до «Капіталу» фразою, яка стосувалася праці М. Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо з деякими з пізніших доповнень і роз'яснень». Ті, хто цитував це висловлювання («При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору»¹⁵), не вникаючи у дещо туманний його зміст, коментували його однозначно: мовляв, це є свідченням високої оцінки, яку дав М. Зіберу К. Маркс.

При цьому ніби не помічали, що на тій же сторінці «Капіталу» містилося беззастережне визнання правоти висновку М. Зібера про запозичення К. Марксом теорії вартості грошей і капіталу в її основних рисах з учення Сміта — Рікардо, яку він розвинув далі. По суті, те саме відзначив і професор Г. Цехановецький, коли рекомендував працю М. Зібера до захисту як магістерську дисертацію («автор вважає вчення Маркса прямим продовженням і розвитком учення Рікардо про працю як основу цінності»¹⁶). Заслуга К. Маркса в поясненні додаткової вартості, на думку М. Зібера, в основному зводилася до термінологічного удосконалення: класики світової політекономії писали про продаж праці, а К. Маркс — про продаж робочої сили. «Не знаємо, чи треба після цього доводити, що якщо Адам Сміт і Рікардо сказали б А, то Марксу належало сказати Б?»¹⁷, — заявляв Зібер у своїй фундаментальній монографії «Давид Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях. Спроба критико-економічного дослідження» (СПб., 1885 р.), залишаючись і під кінець свого життя (вже й після особистих зустрічей з К. Марксом) несхитним у висновку, виробленому в молоді роки. У цій же праці, яка є вінцем його політекономічних досліджень, свій ґрунтовний виклад вчення Рікардо про походження чистого прибутку М. Зібер завершив таким емоційно-стверджувальним запитанням: «Що ж залишалось автору «Капіталу» додати до цього, крім точнішого, докладнішого і зрозумілішого формулювання»¹⁸.

Своїми економічними працями М. Зібер без щонайменшої апологетики популяризував усе раціональне, що підтверджувалося життям, як з «Капіталу», так і зі світової творчої спадщини класиків політекономії, критикуючи при цьому умоглядні теоретичні положення. Такий підхід до економічної науки є цілком сучасним і на сьогодні, коли людство майже повсюдно позбавилося тоталітарного марксизму ХХ ст., але чимало конструктивних наукових ідей з «Капіталу» (в ньому, до речі, немає жодного слова про комунізм) успішно втілено в життя у ряді країн Європи. Більше того — найавторитетніший проповідник невмирущих моральних цінностей християнського соціалізму папа римський, розкритикувавши «дикий капіталізм» у зв'язку з невдачами перебудови на Сході Європи, взяв під захист учення К. Маркса як таке, що містить «ядро істини», на основі якого сформувалися практичні «соціальні амортизатори», що підтримують стабільність життя цивілізованого капіталістичного суспільства¹⁹.

Протягом своєї надто короткої п'ятнадцятирічної (1869 — 1884 рр.) активної науково-творчої діяльності М. Зібер не раз виступав у російській пресі на захист марксизму, проти його вульгаризаторів і критиканів. Зокрема, у двох своїх ґрунтовних статтях «Лассаль кризь окуляри П. Б. Чичеріна» та «Б. Чичерін contra К. Маркс: Критика критики», опублікованих 1878 р. і 1879 р. у петербурзькому журналі «Слово», М. Зібер каменя на камені не залишив від, за його висловом, «літературних перевертів»²⁰, зокрема щодо «нерозражливого глумління» над ученням К. Маркса з боку Чичеріна — одного із стовпів російської великодержавної історіографії та провідників російської імперської ідеології невизнання етнічної самостійності українського народу²¹.

Сам же М. Зібер з почуттям високої поваги і власної гідності ставився до К. Маркса, на рівних аналізуючи його праці. Не можна вважати справедливим зображення його радянською історіографією як слухняного учня К. Маркса, спроможного лише на популяризацію економічного вчення останнього та й то, мовляв, з помилковими трактуваннями, бо був «далеким від оволодіння марксизмом», «не оволодів методом Маркса», «не піднявся до історичного матеріалізму», «не зрозумів діалектики Маркса», «виявився нездатним зрозуміти революційну душу марксизму»²². Тим більше, що чимало з тих докорів на адресу М. Зібера за несприйняття ним марксистських положень щодо класової боротьби як найважливішого фактора розвитку суспільства, революції — як рушія історичного прогресу, диктатури пролетаріату — як закономірного вінця соціальної справедливості, нині звучать як похвала.

У мемуарах визначного учасника російського революційного руху Л. Дейча, який особисто знав М. Зібера, є характерна згадка: «Звертаючись до відомого, наведеного самим Марксом у передмові до «Капіталу», порівняння ролі класової боротьби пролетаріату з роллю повитухи, — пише Л. Дейч, — ...Зібер прагнув довести, що це порівняння свідчить не «за», а «проти» будь-якого втручання у природний, законотворчий процес; інакше — можна завдати лише неймовірної шкоди, що постійно й відбувається»²³. Радянська історіографія такі зіберівські міркування визначала не інакше, як ухилення від «революційних висновків» К. Маркса і Ф. Енгельса»²⁴.

Негативне ставлення М. Зібера до будь-яких спроб насильницького втручання в поступальний хід історичного процесу є сьогодні, у світлі недавнього краху тоталітарно-комуністичних режимів, переконливим свідченням далекоглядності і прозірливості глибокого знавця об'єктивних закономірностей розвитку людського суспільства. Так само сприймається зневажлива оцінка світогляду Зібера як еволюціоністського. «Це була ідеологія радикального буржуазного реформаторства — розвитку буржуазного законодавства, культивування кооперативних форм підприємств і т. д.»²⁵, — писав один з радянських дослідників творчої спадщини вченого, маючи на увазі ті сторінки його біографії, які радянська історіографія воліла докладно не досліджувати. Йшлося про теоретичну і практичну діяльність М. Зібера, яка і є свідченням його критичного ставлення до революційних настанов марксизму в соціальній сфері.

Учасником українського кооперативного руху М. Зібер став у перший же рік після закінчення університету. Набувши значного життєвого досвіду від безпосереднього спілкування із сільським населенням протягом восьмирічної праці на Волині, він, повернувшись до Києва, з головою поринув у наукову роботу²⁶. Заохочений університетськими професорами до студювання економічної теорії К. Маркса під час навчальної підготовки до здобуття вченого ступеня магістра, Зібер одночасно вирішив апробувати за-своєні знання у гуртку студентів, де вперше публічно виклав зміст «Капіталу»²⁷.

Протягом двох років М. Зібер захистив дисертацію, одночасно займаючись громадською роботою у Київському споживчому товаристві, яке, власне, сам і заснував. Це захоплення теорією і практикою кооперативного руху, яке не полишало його все життя, не пробачили ортодоксальні радянські тлумачі марксизму, закидаючи вченому «перебільшений інтерес до коопе-

рації» і зневажливо іменуючи його ідеологом «кооперативного капіталізму»²⁸. Насправді ж, М. Зібер виявився набагато далекогляднішим від своїх критиків, вважаючи розвиток кооперативних форм ведення народного господарства основою соціально-економічної історії людства.

Прагнучи й на практиці довести ефективність гарантованого і стабільного матеріального забезпечення людей шляхом об'єднання їх на шлях для організації спільного виробництва і торгівлі виробленим товаром, двадцятичотирирічний М. Зібер ініціював заснування Київського споживчого товариства²⁹. На початку 1869 р., коли його офіційно обрали головою новоствореної організації, він надрукував у газеті «Киевский телеграф» програмну статтю, в якій переконував читачів, причетних до промислового і сільськогосподарського виробництва, об'єднуватися у споживчі товариства, що можуть збувати товар, обходячись без торгових посередників між виробником і споживачем³⁰. Докладніше він виклав свої погляди у надрукованій того ж року в Києві брошурі «Споживчі товариства». В ній учений доводив, що такі організації забезпечують матеріальний добробут широким соціальним верствам, а найбільшу користь приносять простому народу. До того ж, «у подальшому розвитку громадського життя, — писав М. Зібер, — від товариств споживачів відбувається перехід до товариств виробників»³¹.

Дворічне наукове відрядження за кордон М. Зібер також використав не тільки для свого професійного вдосконалення як ученого-економіста, а й для того, щоб безпосередньо ознайомитися з практикою західноєвропейського кооперативного руху. Висвітленню побаченого (найбільше у Швейцарії та Німеччині) він приділив багато місця у своєму звіті про відрядження, опублікованому 1873 р. в «Университетских известиях», де розповів про відвідини заснованих на акціонерних засадах фабрик, заводів, землеробських ферм, залізничних підприємств, а також споживчих товариств, робітничих асоціацій, робітничих спілок³².

Із закордонних спостережень капіталістичного способу життя та законодавства, що його регулювало, М. Зібер дійшов висновку, що конкуренція не є всезагальним рушієм соціального прогресу, бо на практиці вона — керівна засада діяльності, головним чином, класу підприємців. Безпосередні виробники мають об'єднуватися у трудові колективи. Водночас вчений застерігав від необережного підходу до справи кооперування сільськогосподарського виробництва. Спостереження за виробництвом продуктів харчування свідчить, писав він, що за рівних умов більші ферми дають порівняно більший продукт: «Проте, щоб велика власність була такою формою землевласності, яка має безповоротно замінити собою дрібну, в цьому дозволено сумніватися»³³.

Водночас М. Зібер був переконаним, що і у сільськогосподарському виробництві, з точки зору інтересів народного господарства, слід віддавати перевагу артільним об'єднанням³⁴.

Участь М. Зібера в українському кооперативному русі вже досить ґрунтовно висвітлено у фундаментальній праці з історії цього руху³⁵. Там же йдеться і про особливість тогочасного кооперативного руху в Україні, яка полягала в його найтіснішому зв'язку з рухом національним³⁶. Споживчі товариства в містах виникали здебільшого на базі громадівського руху, який у 60 — 70-х роках XIX ст. в Наддніпрянській Україні живив український національний рух. Членами Київського споживчого товариства були активісти Київської напівлегальної громади В. Антонович, М. Драгоманов, В. Беренштам, В. Гнилосиров та інші³⁷. Очевидно, через спілкування з ними прилучився до діяльності Київської громади (а отже, і до українського національного руху) голова ради Київського споживчого товариства М. Зібер. Коли він виїздив у закордонне наукове відрядження, то одержав від громади відповідальне доручення зустрітися у Львові та Відні з діячами місцевих осередків національно свідомих українців³⁸. Для цього йому довелося змінити традиційний маршрут через Санкт-Петербург. М. Зібер виклопотав дозвіл перетнути кордон Російської імперії на українській території, під Волочиськом³⁹, щоб одразу ж потрапити до Галичини.

Вийхав він разом із студентом природничого факультету громадівцем С. Подолинським, якого захопили напівлегальні напівприватні лекції М. Зібера з питань економічної теорії К. Маркса. Шестирічна різниця у віці не перешкодила встановленню дружніх відносин між двома ідейно близькими молодими людьми⁴⁰. Вплив же М. Зібера на формування світогляду С. Подолинського був таким же великим, як і на М. Драгоманова, хоча порівняно з останнім М. Зібер був на три роки молодший. Академік М. Грушевський називав М. Драгоманова великим приятелем М. Зібера, а С. Подолинського — його ідейним учнем і адептом⁴¹. Так само визначили взаємини М. Зібера із С. Подолинським, який уславив своє ім'я як найкращий в Україні автор розрахованих на найширші народні маси українськомовних пропагандистських брошур соціалістичного змісту з елементами популярного викладу економічного вчення К. Маркса, прихильники започаткованої М. Грушевським в еміграції історичної концепції «українського марксизму» академік ВУАН М. Яворський, М. Ткаченко, Д. Бованенко⁴². Останньому належить, гадаємо, найбільшкучіша і найвлучніша узагальнююча науково-публіцистична характеристика ролі М. Зібера у світовому процесі пошуків найжиттєвішої соціалістичної теорії. «Син швейцарця, що оселився у Таврії, і українки, — відзначав, зокрема, Д. Бованенко, — Зібер у своїй особі якнайкраще відбив тип людини, де перехрещувалися, з одного боку, українські, з другого — європейські зв'язки. Працюючи на Україні, він був європеєць; перебуваючи в Європі — зберіг українство»⁴³.

Вийхавши за кордон, М. Зібер і С. Подолинський насамперед відвідали Львів, де, маючи повноваження від Київської громади, спілкувалися з національно свідомими українцями⁴⁴. У Відні вони зустрілися з діячами українського громадського товариства «Січ». Щоправда, М. Зібера ця зустріч розчарувала безпринципним демагогічно-спекулятивним заграванням провідних «січовиків» з віруючою молоддю, найбільшим вихваланням тих галичан, що виявляли прихильність «до своєї питомої церкви»⁴⁵. На відверто вороже ставлення наштотувалися М. Зібер і С. Подолинський у цюрихському так званому «руському кружку», який складався з галичан, що пропагували етнічну тотожність русинів і поляків і повну чужорідність тих і інших до «монголоїдних» москалів⁴⁶.

Проте майже вся студентська молодь з Наддніпрянської України, що тоді жила і навчалася у Цюріху, за свідченням М. Драгоманова, була настроєна по-соціалістичному⁴⁷. З нею обидва знаходили повне взаєморозуміння. З М. Драгомановим, який так само перебував за кордоном у науковому відрядженні від Київського університету, М. Зібер спілкувався найчастіше. Вони в один і той же час жили у Флоренції, Цюріху, Парижі, і обидва в 1873 р. повернулися до Києва. Про поїздку М. Зібера за кордон М. Грушевський написав так: «Але цілком певно, що і в віденській громаді поч. 1872 р., і в пізніший цюрихській, і скрізь, де Зіберові доводилось бувати, між українською молодіжжю в сих роках, розбурханих враженнями Паризької комуні, боротьбою марксистів і бакунінців в Інтернаціоналі і т. ін., — присутність і слово такого визначного теоретика і глибокого марксиста, як Зібер, мусили мати велику вагу і значення»⁴⁸.

Ще більшу вагу і значення мала наукова і громадська діяльність М. Зібера на батьківщині. Вже з початку 1874 р. він був обраний доцентом Київського університету, де викладав політичну економію і статистику майбутнім юристам й історикам⁴⁹. Економічну теорію К. Маркса він пояснював слухачкам Жіночих курсів, навчальна аудиторія яких знаходилася на квартирі М. Драгоманова⁵⁰. У Київській громаді М. Зібер став, за висловом М. Грушевського, «оракулом в економічних питаннях, котрими тодішні «громадяни» займалися мало і при нагоді жартували з теоретичних освітлень, які давав Зібер різним практичним питанням (між іншим, він був головою управи кооперативної крамниці, котру організували «громадяни»)»⁵¹.

Громадівці не цуралися модних у той час соціалістичних теорій, в тому числі й марксистської. Недарма захисники «єдиної і неподільної» Російської імперії, звинувачуючи їх у сепаратизмі, цькували за те, що вони, мовляв, но-

сили в одній кишені Шевченків «Кобзар», а в другій — писання К. Маркса⁵². Вороги українства жахалися тим, що воно, за висловом С. Подолинського, з'єднувало «вчення соціалізму з традиціями і симпатіями, викликаними місцевим українським націоналізмом, тобто прагненням українського народу, поряд з економічною емансипацією, досягнути ще й політичної та культурної самостійності»⁵³. Український громадівський рух С. Подолинський трактував як соціал-демократичний, пошуки ж суспільно-політичних ідеалів у романтизованому історичному минулому, пов'язаному з козацькою вольницею, вважав неконструктивними, віджилими і безперспективними⁵⁴. Захист загальнонаціональних, а не вузьокласових інтересів, утвердження незалежної демократичної держави, яка гарантує права своїм громадянам, толерантність у національних і соціально-класових відносинах, реформістський шлях боротьби проти бідності — всі ці й інші ідеали майбутньої української соціал-демократії⁵⁵ були притаманні й громадівцям, у лавах яких реалізовував свою суспільно-політичну активність М. Зібер.

Фундатори ж Київської громади М. Драгоманов і В. Антонович виявляли крайню обережність, вважаючи культурницьку роботу основною на початковому етапі діяльності громад, а тому й наставляли своїх однодумців: «Головне наше діло культурне і літературне... у політику не лізти, прокламацій не писати»⁵⁶. Київські громадівці сконцентрували свої зусилля в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства. Під егідою цієї організації здійснювалися етнографічні, фольклорні та археологічні експедиції, скликалися з'їзди, зокрема, 1874 р. у Києві Всеросійський археологічний з'їзд (на нього вперше запросили вчених — українців з Галичини), було підготовлено і проведено одноденний перепис населення Києва⁵⁷. М. Зібер як професійний учений-статистик взяв у ньому активну участь⁵⁸. 1875 р. у Києві вийшла в світ праця М. Зібера «Спроба програми для збирання статистичних та економічних відомостей». Вона спрямовувала збирачів статистично-економічної інформації та дослідників, покликаних її розтлумачувати, вивчати виробництво і споживання у взаємодії, виявляти як кількісні їх показники, так і суспільні форми⁵⁹. Теоретична і практична цінність цієї програми полягала в тому, що вона могла застосовуватися для дослідження як економічного стану різних територіальних або господарських одиниць (міста, повіту, галузі промисловості), так і аграрних відносин⁶⁰. Напевно, М. Зібер був причетним і до виданої 1874 р. у Києві «Анкети по збору матеріалів для вивчення кустарної промисловості та сільських ремесел», яку мали можливість використати організатори з керівництва Південно-західним відділом Російського географічного товариства і працівники проведеного того ж року перепису. В ньому інформація про соціальний і національний склад населення Києва було виділено найбільше місця⁶¹.

Після проведення цього справді новаторського перепису М. Зібер узявся за популяризацію зібраних переписувачами матеріалів через періодичну пресу. 1875 р. у газеті «Київський телеграф» з'явилася його стаття, присвячена забезпеченню житлом найбідніших соціальних верств Києва. С. Подолинський вважав її однією з найгостріших в усій тодішній підцензурній пресі Російської імперії. Адже автор прямо заявляв, «що все, що не роби тепер, ні до чого не доведе без радикальних економічних змін»⁶².

1876 р. петербурзький журнал «Знание» у двох номерах опублікував ґрунтовне дослідження М. Зібера «Матеріали для спостереження за суспільно-економічним життям російського міста». Шляхом порівняльного аналізу він узагальнив статистичні дані двох переписів населення: петербурзького — 1869 р. і київського — 1874 р. За дорученням загальних зборів і бюро Південно-західного відділу⁶³ Зіберу довелося обороняти опубліковані окремою брошурою матеріали перепису від шаленої кампанії цькування їх в «Києвлянині» — газеті, близькій до урядових кіл, рупора запеклої великодержавної антиукраїнської пропаганди. Написана М. Зібером відповідь «З приводу рецензії «Києвлянина» на перепис 2 березня 1874 р.» вийшла в світ 1875 року окремю брошурою.

В обстоюванні прогресивної суспільно-політичної позиції громадівців брошура М. Зібера відіграла належну їй позитивну роль, але захистити їх від репресій царизму не змогла. Вони передусім обрушилися на газету «Киевский телеграф», яку громада зробила своїм негласним друкованим органом і яка, за свідченням М. Драгоманова, нажила собі багато ворогів — «і своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією «Кієвлянину»⁶⁴. Найактивніших дописувачів до «Киевского телеграфа» царські власті запідозрили у нелояльності до Російської імперії.

Для таких висновків дали підстави і публікації М. Зібера, хоч багато з них друкувалися анонімно або під псевдонімами. Зокрема, дуже дошкульною виявилася критика ним російського економіста П. Леонарда, який беззастережно вихваляв діяльність великих землевласників Півдня України у справі виробництва товарного хліба як загальнодержавну і навіть загальнонародну, намагався теоретично обґрунтувати небажаність «надмірного зростання платів сільськогосподарських робітників», бо це, мовляв, веде до подорожчання сільськогосподарських продуктів і, зрештою, негативно позначається на матеріальному становищі трудящих⁶⁵. У відповідь М. Зібер нагадав давно доведену класиками англійської школи політекономії істину, що з підвищенням заробітної плати знижується тільки прибуток, а ціна на продукт повинна залишатися незмінною. Розумування П. Леонарда з приводу того, що сільськогосподарські робітники, мовляв, цілком правомірно мають довший робочий день, оскільки за характером своєї праці користуються благами природи, М. Зібер глузливо розтлумачив так: «Адже ж це означає сонячний промінь перекарбовувати в гроші — і все це загальнонародний інтерес — fi donc»⁶⁶.

Деякі спекулятивно-демагогічні, декларативні, далекі від справжньої науки заяви П. Леонарда нагадують сучасні рецепти прихильників шокової терапії у запровадженні ринкових відносин. Тому такого актуального звучання набувають сьогодні вбивчо-іронічні висловлювання М. Зібера. Ось хоч би таке: «Еврика! Пан Леонард всією душею радий був поступитися чим-небудь своїм робітникам, нічого у світі не пошкодував би для них, та все лихо в тому, що чим більше їм плати, тим гірше, бачте, їм самим, бо тим дорожче їм доведеться купувати свою провізію. Відний, бідний пан Леонард, як жалкуємо ми з приводу того, що таке велике самопожертвування залишається без нагороди в цьому світі»⁶⁷.

30 липня 1875 р. на сторінках «Киевского телеграфа» з'явилася нова стаття М. Зібера, присвячена огляду робітничого страйкового руху в країнах Західної Європи. У ній він доводив, що страйки породжуються самою системою великої індустрії, якій «притаманне періодичне напруження і послаблення виробничих функцій суспільства залежно від збуту того чи іншого окремого товару»⁶⁸.

Напевно, й публікаціям М. Зібера слід «завдячувати», що 1876 р. царські власті заборонили далі видання «Киевского телеграфа» з таким обґрунтуванням — «за обговорення в пресі питань державної ваги»⁶⁹. Тоді ж було припинено і діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. І щоб назавжди покінчити з українофільством, цар видав указ про заборону не тільки друкування українських книжок, а й завезення їх із-за кордону. На карб громадівцям, багатьох з яких вислали з Києва, поставили і сепаратизм, і націоналізм, і соціалізм, хоча серйозних підстав для цього не було. Можна цілком довіряти мемуарним свідченням активістів громади, які заявляли, що її діяльність відбувалася в конституційно-правових межах на ґрунті українських інтересів, що вони, будучи здебільшого соціалістами в теоретичному плані (на зразок катедер-соціалістів) і демократами за своїми основними та історичними принципами, займалися передусім науковою, літературною і педагогічною діяльністю і не могли обмежувати своїх завдань лише «організацією робітничого класу або підготовленням збройного повстання, щоб захопити владу і «волею народу» за виразом Герцена, найсуворіше предписати всім свободу»⁷⁰.

Таку цілком об'єктивну, всебічно виважену характеристику Київської громади та її діячів дали авторитетні учасники українського національного руху О. Русов і Ф. Вовк, коментуючи публікацію в 1907 р. таємного жандармського документа. В тому документі, складеному 1880 р., згадувався і М. Зібер, який разом з М. Драгомановим емігрував за кордон⁷¹. Справді, обидва, виїхавши наприкінці 1875 р. до Швейцарії, врятувалися від кримінальних переслідувань з боку властей. Однак пильного ока царської охоранки діячі першої української політичної еміграції не уникли й за межами Російської імперії. У картотеці піднаглядних департаменту поліції у Петербурзі значилося: «Зібер (Мик. Ів.), кол. професор Київського університету. — Належить до числа визначних діячів соціальної революційної партії за кордоном»⁷².

Однак М. Зібер ніколи не був революціонером-радикалом ні в громадських, ні у наукових справах, хоча завжди брав активну участь у суспільно-політичному житті і як учений, і як громадянин загальнолюдського масштабу, і як патріот України. Один з його земляків член Одеської громади Д. Овсяннико-Куликовський, який зустрічався з ним за кордоном, пригадував пізніше різко негативні висловлювання М. Зібера з приводу російського народницького руху, що захопив своїм впливом і Україну. «Я добре пам'ятаю, — писав, зокрема, він, — його палкі промови на адресу всіх тогочасних фракцій — «мирних пропагандистів», «лавристів», «бунтарів», «якобінців», «бакуністів». — Люди вони хороші, але в науковому соціалізмі та у політичній економії нічого не тямлять від А до Z (так любив висловлюватися М. Зібер.) Неуки! Утопісти!... Ця, така на вигляд сувора і статечна, людина була наділена душею ніжною і хворобливо-чутливою до всього зла людського існування і до важких ударів життя»⁷³.

Високі моральні риси вченого, який по-справжньому проймався болями людства і свого народу, відзначав у М. Зібера і його колега по Київському університету професор О. Романович-Славатинський: «Він якось трепетно і лихоманково ставився до явищ життя і до питань науки, яка уявлялася йому царственною богинею, до ніг якої він готовий був падати ниц з постом і молитвою. Чистокровний ідеаліст, він не здатний був ні до якої оборудки і до компромісу; гидливо і нетерпимо він ставився до всього, що не відповідало його суто пуританським вимогам»⁷⁴. У тому ж дусі висловлювався про М. Зібера і його сучасник та колега за фахом російський учений-економіст О. Чупров: «Микола Іванович готовий був цілі місяці просидіти над якою-небудь важкою проблемою з теорії обміну та розподілу народного багатства і цілі дні просперечатися і проговорити про неї»⁷⁵.

Капіталістичний лад, об'єктивно утверджуваний у Російській імперії, М. Зібер сприймав як закономірний і прогресивний. Коментуючи приписуване йому висловлювання про виварювання селян у фабричному котлі, один з перших російських марксистів М. Федосєєв влучно зазначив, що воно, очевидно, є теоретичним припущенням, зробленим, щоправда, на твердому переконанні, «... що за певних суспільних відносин, при тих суспільних силах, які були на Русі і внаслідок бідкування яких здійснилася реформа 19 лютого з усіма її економічними та іншими наслідками, що за цих відносин і сил Росія обов'язково пройде через стадію капіталізму... а отже, «російський мужик вивариться у фабричному котлі» і з нього тоді тільки буде людина у розумінні, яке надавав цьому слову М. І. Зібер. М. І. Зібер багато в чому мав рацію...»⁷⁶.

М. Зібер не припиняв напруженої наукової роботи і в еміграції. Він працював у бібліотеках Швейцарії, Франції, Англії. У Лондоні в одному з найбільших книгосховищ світу — Британському музеї — особисто познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом⁷⁷. Результати опрацювання першоджерел негайно оформляв у вигляді статей на різні теми. Не припиняв співробітництва з прогресивною петербурзькою пресою. Протягом 1876 — 1885 рр. у журналах «Слово», «Знання», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Юридический вестник» опублікував ряд наукових економічних, соціологічних, історичних та правознавчих статей. При на-

годі нагадував читачам про волелюбні традиції українського народу, як, наприклад, в опублікованій у журналі «Слово» 1879 р. рецензії на історичну працю П. Соколовського про землеробську колонізацію степових окраїн Московської держави в XV — XVI ст. М. Зібер рішуче виступав проти традиційного погляду російської офіційної історіографії на козаків, зокрема й запорізьких, як на звичайних розбійників. Цей погляд уперто насаджував царський уряд, який «навмисно і систематично старався їх чорнити, виставляючи своїми ворогами і супостатами». М. Зібер натомість переконував, що це були люди, «які вирішили за краще терпіти злигодні безпритульного блукацького життя, ніж підкоритися пригнобленням, ... звичайно, найсильніші і, мабуть, найобдарованіші особистості»⁷⁸.

В еміграції М. Зіберам написані і такі фундаментальні праці, як «Твори Давида Рікардо з додатками перекладача» та «Нариси первісної економічної культури», видані у 1882 — 1883 рр. відповідно у Петербурзі й Москві. На основі скрупульозного вивчення величезного етнографічного матеріалу народів світу, в тому числі й українського, він довів, що колективна громадська власність на землю була універсальним фактом історичного життя різних народів на ранніх ступенях їх суспільного розвитку.

Не поривав в еміграції М. Зібер і творчого співробітництва з М. Драгомановим. Коли останній став у Женеві редактором спрямованої проти самодержавної влади російського царизму загальноросійської газети «Вольное слово» (1881 — 1883 рр.), він запросив до участі в ній і свого друга. М. Зібер охоче відгукнувся на це прохання. Тематика його статей у «Вольном слові» була та сама, що і в «Київском телеграфі», — соціально-економічна. Вчений зробив глибокий порівняльний аналіз фабрично-заводського законодавства в Російській імперії та у Швейцарії, популяризував ощадно-позичкову справу, поширену в західноєвропейських країнах; затаврував «патріотично-реакційні заходи» російського царизму щодо земельного устрою землеробського населення як спробу насадження наглядальних законів «про посилені охорони, військові суди та інші недоброї пам'яті установи останнього дворіччя»; вказав на моральну ущербність поширеного в умовах ринкових відносин виховання дітей не на життєві цінності предметів з їх живими і природними властивостями, а на «мінуві їх цінності, яка спонукає наживи; критикував працю академіка В. Безобразова «Народне господарство в Росії» (СПб., 1882) як науково неспроможні «розмови на московсько-патріотичну тему», автор яких «з особливою, хоча й зовсім беззубою зловтішністю, ставиться до всякого прояву свободи думки»⁷⁹.

М. Зібер не піддавався емоціям «надмірної ненависті до капіталізму», але й не апологетизував його, сприймаючи цей спосіб організації економічного життя як універсальне явище, що виникає і утверджується на певній стадії розвитку суспільства. «Протидіяти шкідливим наслідкам капіталізму слід, — досить категорично заявляв учений на сторінках «Вольного слова» у своїй статті «Капіталізм у Росії», — але думати про повне його усунення, поки він не усунеться сам, означає думати підняти самого себе за волосся»⁸⁰. Порівнюючи процес первісного нагромадження капіталу в Західній Європі і Російській імперії, М. Зібер нагадав про надзвичайно важливий спосіб нагромадження, властивий виключно Росії, як стародавній, так і новій, а саме — про хабарництво і казнокрадство, за допомогою якого обштинне і неподільне майно мільйонами переходить у приватне майно окремих осіб і тут служить джерелом капіталізму. «Якби можна було навести цифру російських капіталів, складених таким чином, — писав він, — то вони здивували б своїми розмірами Західну Європу»⁸¹. М. Зібер відзначив, що у жодній капіталістичній країні робітництво не зазнає стільки страждань, як у Росії, і застерігав проти необачної беззастережної заохочувальної політики російського уряду щодо іноземних капіталів⁸².

Зрозуміла річ, М. Зібер навіть передбачити не міг, що його висновки і застереження з приводу історичного процесу утвердження капіталістичних ринкових відносин можуть бути такими актуальними наприкінці ХХ ст., коли народи Східної Європи, в тому числі й український, повертаються до по-

чатків соціально-економічного розвитку кінця XIX ст. Адже вчений не побачив і багатьох реалій цього самого історичного процесу стосовно рубежу XIX — XX ст. Напружена розумова праця, щире вболівання за долю Батьківщини, неналагоджене сімейне життя після одруження з Надією Шумовою — студенткою-медичкою Бернського університету⁸³ — все це підірвало здоров'я М. Зібера. Лікарі діагностували повільно прогресуючий параліч центрального мозку. Вже з 1884 р. він не міг нормально жити і працювати, і стара мати виклопотала дозвіл на перевезення хворого додому, в Крим. У Ялті оточений піклуванням матері і сестри, невиліковно хворий Зібер прожив ще майже чотири роки. Помер він 28 квітня (10 травня) 1888 р. Там же, у Ялті, його й поховали⁸⁴.

Публікації М. Зібера у періодичній пресі та окремі монографічні видання не один раз перевидавалися як до 1917 р., так і пізніше у Петербурзі, Одесі, Москві. Історіографічне значення їх беззаперечне. Це був певний етап у розвитку гуманітарних наук, і насамперед, економічної — як у Росії, так і в Україні. Протягом усього свого життя М. Зібер писав і друкувався лише російською мовою. Української наукової термінології тоді ще не було вироблено, як не існувало й україномовних періодичних видань. Однак, як патріот, учасник українського громадського національного руху, М. Зібер надавав першорядного значення знанню української мови і спілкуванню нею інтелігенції з народними масами. У мемуарах народника — землевольця К. Котова зафіксовано такий багатозначний епізод його розмови за кордоном із М. Зібером: «Браво, українці! Недарма Драгоманов говорив мені про вас, як про такого, що подає великі надії. Адже Ви здебільшого проживали на хуторі і чудово володієте українською. Чого ліпше й бажати. А знання народної мови — головний чинник у діяльності агітатора»⁸⁵.

Отже, М. Зібер був справді національно свідомим українським патріотом, у чому вирішальний вплив на нього, безперечно, справили його найближчі друзі — М. Драгоманов і С. Подолинський. У свою чергу, на розуміння ними історико-економічних процесів у суспільстві, вироблення соціалістичних поглядів мав неабиякий вплив Зібер. Адже ортодоксальний марксизм не прижився в українському національному русі, а трансформовався у так званий «український марксизм», або «український соціалізм» (точніше — «громадівський соціалізм»), теорія якого остаточно оформлялася на сторінках заснованих М. Драгомановим українського емігрантського збірника, згодом журналу «Громада» (1877 — 1881 рр.). Ця теорія спиралася як на ідеї західноєвропейських соціалістичних учень, так і на народну побутову традицію громадського життя в Україні та суспільно-політичну думку самого українського народу.

Ортодоксальний марксизм з його основним «державно-економічним напрямом», який нівелював інтереси окремих осіб і націй, був неприйнятний ні для М. Драгоманова, ні для М. Зібера. Обидва розглядали соціалізм і демократію як взаємопов'язані поняття і явища, були переконані в тому, що соціалістична суспільно-політична думка лише тоді може принести практичну користь своєму народу, коли зважатиме на його національні особливості⁸⁶.

Уже в «Передньому слові» до «Громади» 1878 р. було сформульоване кредо «громадівського соціалізму»: насамперед підкреслювалося, що «український соціалізм не партія, а громада», висувалося першочергове завдання українських громадівців — працювати в масах над тим, щоб Україна «як скорше покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадства, з котрим найбільше людей були б й товаришами в мужицьких громадах»⁸⁷. Майбутній соціально-економічний і політичний лад України уявлявся прихильникам «громадівського соціалізму» як федерація робітничих і землеробських громад, заснованих на асоційованій власності і колективній праці їх учасників. Не можна не помітити тут впливу кооперативних ідей, які незмінно обстоював і популяризував М. Зібер і які перегукуються із сьогоднішніми завданнями розвитку народного господарства України, спрямованими як на заохочення ініціативи дрібного виробника, так і на створення асоціацій трудових колективів окремих підприємств.

- ¹ Ткаченко М. М. Зибер у Києві (1864 — 1876) // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — С. 350.
- ² Слабченко М. Николай Иванович Зибер // Зибер Н. И. Очерки первоначальной экономической культуры. — Одесса, 1923. — С. VII — VIII.
- ³ Ткаченко М. Назв. стаття. — С. 350.
- ⁴ Бундге М. Х. // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. 2. — С. 217.
- ⁵ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 41.
- ⁶ Теплицький В. П. Буржуазно-ліберальна економічна думка на Україні в 60-ті роки XIX ст. // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961. — С. 48 — 49.
- ⁷ Зибер // Русский биографический словарь. — Петроград, 1916. — Т. 7. Ж а б о к р и т с к и й - З я л о в е к и й. — С. 369.
- ⁸ Романович-Славатинский А. Голос старого профессора. — Киев, 1903. — Вып. 2.
- ⁹ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира 19 ноября 1871 года // Университетские известия. — 1872. — № 1. — С. 51; Цехановецкий Г. Н. Зибер. Теория ценности и капитала Д. Рихардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями: Опыт критико-экономического исследования // Университетские известия. — 1871. — № 12. — С. 1 — 2.
- ¹⁰ Цехановецкий Г. М. Краткий обзор политической экономии // Университетские известия. — 1866. — № 3. — С. 4, 7.
- ¹¹ Н. З. [Зибер Н.] Ф. Лассаль сквозь очки г. Б. Чичерина // Слово. — 1878. — № 4. — С. 90.
- ¹² Смолій В. А., Сарбей В. Г., Хміль І. С., Кульчицький С. В. Україна: діалектика національного розвитку. — К., 1989. — Препринт № 7. — С. 16.
- ¹³ Реуэль А. Л. Русская экономическая мысль 60 — 70-х годов XIX века и марксизм. — М., 1956. — С. 338.
- ¹⁴ Марксизм: pro et contra. — М., 1992. — С. 3.
- ¹⁵ Маркс К., Кавігал. Критика політичної економії. — Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — М., 1960. — Т. 23. — С. 20.
- ¹⁶ Университетские известия. — 1871. — № 12. — С. 3.
- ¹⁷ Зибер Н. И. Избранные экономические произведения в двух томах. — М., 1959. — Т. 1. — С. 315.
- ¹⁸ Там же. — С. 343.
- ¹⁹ Папа римский: «В мире есть ядро истины» // Известия. — 1993. — 9 нояб.
- ²⁰ Зибер Н. И. Избранные экономические произведения в двух томах. — Т. 1. — С. 695, 717.
- ²¹ Там же. — С. 685, 722.
- ²² Чагалов Н. А. Выдающийся русский экономист Н. И. Зибер // Зибер Н. И. Избранные экономические произведения в двух томах. — Т. 1. — С. 4, 10, 21, 27.
- ²³ Дейч Л. За полвека. — М.; Л., 1926. — С. 59.
- ²⁴ Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1960. — С. 264.
- ²⁵ Реуэль А. Л. Указ. соч. — С. 294.
- ²⁶ Клейнборг Л. М. Николай Иванович Зибер. — Пг., 1923. — С. 13.
- ²⁷ Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 1. — С. 51.
- ²⁸ История русской экономической мысли. — М., 1960. — Т. 2: Эпоха монополистического капитализма, часть вторая. — С. 64, 76.
- ²⁹ Витанович І. Назв. праця. — С. 64.
- ³⁰ Зибер Н. О потребительских обществах // Киевский телеграф. — 1869. — 19 февр.
- ³¹ Зибер Н. Потребительские общества. — Киев, 1869. — С. 38, 42.
- ³² Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года // Университетские известия. — 1873. — № 8. — С. 23, 27, 30, 45.
- ³³ Там же. — С. 49, 50; Зибер Н. И. Экономические эскизы // Зибер Н. И. Соч. — СПб., 1900. — С. 422, 465.
- ³⁴ Н. З. [Зибер Н.] Артели табачниц в г. Нежине Черниговской губернии // Киевский телеграф. — 1875. — 31 янв.
- ³⁵ Витанович І. Назв. праця. — С. 67.
- ³⁶ Там же. — С. 64.
- ³⁷ Рябінін - Склярєвський О. Київська громада 1870-х рр. // Україна. — 1927. — Кн. 1 — 2. — С. 144.
- ³⁸ Бованенко Д. С. До історії політичної економії на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих років наукової діяльності. — К., 1927. — С. 1086.
- ³⁹ Протоколы заседаний Совета // Университетские известия. — 1872. — № 1. — С. 27.
- ⁴⁰ Злупко С. М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — Львів, 1990. — С. 13 — 14.
- ⁴¹ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. — Відень, 1922. — С. 13, 15.
- ⁴² Там же. — С. 15.
- ⁴³ Бованенко Д. С. Назв. стаття. — С. 1086 — 1087.
- ⁴⁴ Драгоманов М. Переписка з Мелітоном Бучинським, 1871 — 1877 / Зладнав М. Павлік. — Львів, 1910. — С. 84.

- ⁴⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини, 1876 — 1877 // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 2. — С. 182 — 183.
- ⁴⁶ Там же. — С. 183 — 184.
- ⁴⁷ Там же. — С. 184.
- ⁴⁸ Грушевський М. Назв. праця. — С. 15.
- ⁴⁹ Драгоманов М. Назв. праця. — С. 216.
- ⁵⁰ Бованенко Д. Є. Назв. статті. — С. 1086.
- ⁵¹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 15.
- ⁵² Житецький П. З історії київської української громади: Промова на Шевченкових роковинах // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1913. — Кн. 4. — С. 183.
- ⁵³ Подолінський С. Спогади // Вибрані твори. Упорядкування матеріалів та бібліографія Р. Сербина. — Монреаль, 1990. — С. 87.
- ⁵⁴ Там же. — С. 52, 55, 61.
- ⁵⁵ Попович М. Соціал-демократія — політичне майбутнє України // Вісті з України. — 1994. — № 3. — С. 14.
- ⁵⁶ Драгоманов М. Переписка з Мелітоном Бучинським. — С. 262.
- ⁵⁷ Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість та етнографія. — 1973. — № 2. — С. 60 — 66.
- ⁵⁸ Ткаченко М. Назв. праця. — С. 355.
- ⁵⁹ Корнійчук Л. Я. Суспільно-політична думка на Україні в 70-х роках XIX ст. — К., 1971. — С. 113.
- ⁶⁰ Дмитриченко В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — К., 1974. — С. 117.
- ⁶¹ Історія Києва: У трьох томах, чотирьох книгах. — К., 1986. — Т. 2. — С. 252.
- ⁶² Подолінський С. Листи до В. Смирнова // Вибрані твори. — С. 71.
- ⁶³ Ткаченко М. Назв. статті. — С. 355, 356.
- ⁶⁴ Драгоманов М. Назв. праця. — Т. 2 — С. 246.
- ⁶⁵ Кот П. П. Економічна платформа газети «Киевский телеграф» (70-ті роки XIX ст.) // З історії економічної думки на Україні. — С. 91.
- ⁶⁶ N [З і б е р] Рецензія на статтю П. С. Леонарда «О найме рабочих в сельском хозяйстве» // Киевский телеграф. — 1875. — 21 февр.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ N [З і б е р] По Европе // Киевский телеграф. — 1875. — 30 июля.
- ⁶⁹ Русская периодическая печать, 1702 — 1894: Справочник. — М., 1959. — С. 381.
- ⁷⁰ Русов А. А., Волков Ф. К. Примечания к части «Свода», касающейся «сообщества украинифилов» // Былое. — 1907. — № 6. — С. 153.
- ⁷¹ Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях (май 1880 года) // Былое. — 1907. — № 6. — С. 120.
- ⁷² Рябинін-Склярєвський О. З революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ. — 1927. — Кн. 1. — С. 162.
- ⁷³ Овсянко-Куликовський Д. Н. Воспоминания. — Іг., 1923. — С. 146.
- ⁷⁴ Романович-Славатинський А. В. Н. И. Зибер и А. Е. Назимов // Русские ведомости. — 1902. — 19 нояб.
- ⁷⁵ Чупров А. И. Н. И. Зибер // Казанский биржевой листок. — 1888. — 13 мая.
- ⁷⁶ Из незадуманного литературного наследства. Н. Е. Федосеев // Литературное наследство. — 1933. — № 7 — 8. — С. 186 — 188.
- ⁷⁷ К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. — М., 1967. — С. 439; Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. — М., 1969. — С. 192, 193.
- ⁷⁸ Зибер Н. И. К истории русской общины // Избранные экономические произведения в двух томах. — Т. 2. — С. 691 — 692.
- ⁷⁹ П. С. [З и б е р Н.] Капитализм в России // Вольное слово. — 1882. — № 41; П. С. Фабричный закон в России // Там же. — № 42; П. С. Фабричные рабочие в Швейцарии // Там же. — № 45; П. С. Новая язва капитализма. Школьные сберегательные кассы в Швейцарии и во Франции // Там же. — № 46; П. С. Вольные люди Западного края и новый закон о них // Там же. — № 49; П. С. Кладезь официальной учености («Народное хозяйство в России» В. П. Безобразова, действ. члена Имп. Акад. наук. СПб., 1882) // Там же. — 1883. — № 56.
- ⁸⁰ Зибер Н. И. Капитализм в России // Избранные экономические произведения. — Т. 2. — С. 673.
- ⁸¹ Там же. — С. 665.
- ⁸² Там же. — С. 665, 673.
- ⁸³ Мищенко Л. З минулого століття. Спомини // За сто літ. — 1929. — Кн. 4. — С. III — 112.
- ⁸⁴ Мих-вль Зибер Н. И // Русский биографический словарь. — Т. 7. — С. 370 — 371.
- ⁸⁵ Котов К. Записки землевладельца. — Харьков, 1925. — С. 39.
- ⁸⁶ Сарбей В. Г., Захарова І. В. Соціалістичні ідеї у світогляді М. П. Драгоманова // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Зб. наукових праць. — К., 1991. — С. 69 — 71.
- ⁸⁷ Драгоманов М. «Передне слово» до «Громади» 1878 // Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху... — С. 142.